

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: “DÖVLƏT VƏ HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ”.

FƏNN: “DÖVLƏT VƏ HÜQUQİ TƏLİMLƏR”

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 2. “Qədim Şərqi quldarlıq cəmiyyətində siyasi və hüquqi təlimlər”

B A K I - 2018

**MÖVZU № 2. “Qədim Şərqi quldarlıq jəmiyyətində
siyasi və hüquqi təlimlər”**

P L A N:

G İ R İ Ş:

1. Qədim Misir və Qədim Babilistanda siyasi-hüquqi fikir.
2. Qədim Çində siyasi-hüquqi fikir.
3. Qədim Hindistanda siyasi-hüquqi fikrin inkişafı.

N Ə T İ J Ə:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. H.İ.Şirəliyev, F.F.Abbasov. Politologiya. B., 1994.
2. O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçeniy xrestomatiə. M., 2000.
3. O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçeniy. M.,2001.
4. Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
5. Ağababa Rzayev. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçeniy v Azerbaydjane. B., 2000.
6. Aqşin Quliyev. Qədim quldarlıq dövlətlərində siyasi və hüquqi fikir. Bakı, 2006
7. Yusif Rüstəmov. Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2007.

Sual 1. Qədim Misir və Qədim Babilistanda siyasi-hüquqi fikir

Sosial-tarixi planda siyasi təlimlərin meydana çıxması dövlətin yaranması prosesi ilə bağlı olmuşdur. Bu prosesi anlamaq üçün bəşəriyyətin inkişafının həmin dövrünü sosial-iqtisadi şəraitini və orada gedən mübarizəni öyrənmək vacibdir.

Siyasi fikir siyasi fəaliyyət, siyasi şüur və siyasi münasibətlərin formaları, hakimiyyətin mahiyyəti və funksiyaları, siyasi sistemin strukturu və onun üsurləri olan dövlət, partiyalar, siyasi recim, daxili və xarici siyasət, siyasi sistemlər tarixi və s. haqqında biliklər insan birliyində formalaşır.

Nəzəri jəhətdən siyasi təlimlərin təşəkkül tapması insan idrakının erkən dini-mifoloci formalardan rasional məntiqi formaya keçməsi gedişində baş vermişdir. Belə ki, erkən dövrlərdə insanların siyasi baxışları bütövlükdə nisbi müstəqil bilik sahəsinə çevrilməmişdi və mifoloci dünyagörüşünün tərkib hissəsi kimi çıxış edirdi. Mifik təsəvvürlər yer üzündə mövjud olan bütün qaydaların ilahi mənşəyə malik olduğunu iddia edirdilər. Şübhəsiz, qədim xalqların hər birində bu fikir bu və ya başqa şəkildə təqdim olunur və müxtəlif formalarda şərh olunurdu. Mifik təsəvvürlərə görə, yerdəki qayda-qanun dünya qaydasının, kosmik qaydanın tərkib hissəsidir, buna görə də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən bu qaydaların pozulması səma və yer harmoniyasının pozulmasına və beləliklə də, fəlakətə gətirib çıxara bilər. Qədim jəmiyyətlərdə insan fəaliyyətinin həddindən artıq kəskin çərçivəyə salınması, çoxsaylı dini-etik qadağanların (tabuların) mövjud olması, onları pozmaq üstündə ciddi jəza verilməsi məhz

bununla izah olunur.

Qədim Şərqi siyasi-hüquqi təlimlərinin xüsusiyyətləri:

1. Tətbiqi xarakter daşıyırdı.
2. Əxlaqi təsəvvürlərdən təcrid olunmamışdı və etik-siyasi doktrina kimi səciyyələnirdi.
3. Dini-mifoloji dünyagörüşlə sıx surətdə bağlı olmuşdur.

Siyasi fikir Qədim Misirdə, Babilistanda inkişaf etmiş, müxtəlif xarakterli tarixi mənbələrdə dövlət və hakimiyyət məsələləri öz əksini tapmışdır.

Qədim Misirin və Babilistanın miflərində allahlar hakimiyyətin mənbəyi olmaqla yanaşı, eyni zamanda yer üzündə insanların gündəlik həyatı və gələcək taleyini müəyyənləşdirirdilər.

Yer üzündəki sosial-siyasi qaydaların, qanunların, insan münasibətlərinin əsasını təşkil edən ilahi ədalət bir sıra qədim Misir mənbələrində, o cümlədən “Ptaxotepin nəsihətləri”ndə (b.e.ə. XXV-XXI əsrlər) geniş tərənnüm edilir.

Qədim Misir müdriklərindən biri demişdir: “Ölkənin əmin-amanlığı ədaətdədir”, “şəri düzəltməsən o ikiləşər”.

Aləmi dərk etmək qabiliyyəti, al hakimiyyət, kütlələri xalq halında birləşdirmək, onları müdafiə etmək, lazım olanda jəzalandırmaq hökmdarın əsas atributları idi. Əgər hökmdar allahı təjəssüm etdirə bilirsə, insan da öz hökmdarını təjəssüm etdirə bilər. Misir allahları insana çox bənzəyirdilər, insana xas olan bəzi zəif jəhətlər onlara da aid idi.

Hökmdarın üzərinə düşən vəzifələr o qədər mürəkkəb və çətin idi ki, bir adam onların öhdəsindən gələ bilməzdi. Odur ki, hökmdar bu vəzifələrin bir qismini şəxsi nümayəndələrinə həvalə edirdi. Kahin və yaxud məmur hökmdar kimi yox, hökmdarın adından fəaliyyət göstərirdi.

Misir hökmdarı həm də Misir dövlətinin rifahı üçün çalışan allah hesab edilirdi. Ən böyük allah Ra ölkəni idarə etməyi öz oğlu olan hökmdara tapşırırmışdı. Qədim Misirlilər inanırdılar ki, hökmdar günəş allahı Renin öz bədənindən əmələ gələn jismani oğlu idi. Onu yerdə yaşayan adi qadının oğlu hesab edirdilər.

Böyük vəzifələri həyata keçirmək üçün hökmdarın yüksək zəkası və qeyri-adi qabiliyyəti olmalıdır, bunlar isə adi insanın imkanından kənar, hətta insanın fəvqündə dayanan bir şeydir, bu ali hakimiyyətin çox böyük səylə qorunan sirri idi.

Misir hökmdarı çox tənha bir məxluq idi, o, hər şeydən təjrid olunaraq insanlar ilə allahlar arasında tək dayanırdı. Hökmdar şəhərlər və məbədlər tikdirir, müharibədə qələbə çalır, qanun verir, vergi toplayır, hədiyyə verir və s. Misirin qüdrəti haqqında miflər tələb edirdi ki, ədəbiyyatda və təsviri sənətdə hökmdar dümənle təklidə vuruşduğu vəziyyətdə təsvir edilsin.

Dövlət işlərinə yalnız milli allahlar qarışa bilərdilər. Məsələn, ilahə Maat həqiqətin, ədalətin və qanunun təjəssümü hesab edildiyi üçün kahinlər, məmurlar onun əksini gəzdirdilər. Qədim Misir hökmdarları fironlar da milli allah hesab edilirdi, başqa sözlə firon özü dövlət demək idi və dövlətin funksiyalarını özü həyata

keçirirdi. Bu funksiyalar aşağıdakılardır: sahib olmaq, nəzarət etmək, idarə etmək, jəzalandırmaq və müdafiə etmək, həmçinin qayğı göstərmək, yedizdirmək, yaşamaq üçün yer vermək, nəhayət, əhalinin sayını artırmaq üçün şərait yaratmaq.

Yaxşı hökmdar məhəbbət və qorxunun təjəssümü olmalıdır. Hamı hesab edirdi ki, hökmdar jəza verməyi bəjarmalıdır: xeyirxah başlanğıj ona allah tərəfindən bəxş edilir, bu onun təbiətindədir. Ədalət yaxşı hökmdarı hakimiyyətə gətirən ən əsas keyfiyyətdir. Deməli, fironun öz xalqı üçün məsuliyyəti güj və həssas qayğıkeşliyin bir yerdə yaratdığı tarazlığı nəzərdə tutur. Onun həyata keçirdiyi ədalət qanundan daha əhəmiyyətli bir şey olmalıdır. Hökmdarın məmurları daha çox qanunların ijasına javabdeh idilər. Hökmdarın ilahi keyfiyyəti ona imkan verirdi ki, daha sərbəst şəkildə ədalətli hakimtyyətini həyata keçirsin.

Qədim şumerlər arasında, sonralar Babilistanda (b.e.ə. II minillikdə) geniş yayılmış miflərdə Şamaş adlı allah ədalətin himayəçisi, zəiflərin və sıxışdırılanların müdafiəçisi hesab edilirdi.

Şumer və Babilistan hökmdarları və qanunverijiləri öz hakimiyyətlərinin, qanunlarının ilahi xarakter daşdığını göstərirdilər, dövlətlə Kainatı ayrılmaz hesab edirdilər.

İkiçayarası (Mesopotamiya) kosmik dövləti bütün real mövjud olan dünyanı (insanları, heyvanları, bitkiləri, təbiət hadisələrini və b.) özündə birləşdirirdi. Qədim mənbələrə görə nəinki insanlar, başqa janlılar, hətta jansız təbiətin əşya və hadisələri də dövlətin üzvləri hesab edilirdi, çünki onların hamısı iradəyə, xarakterə, qüvvəyə malikdir. Onları fərqləndirən yalnız hakimiyyət idi. Adamları lərzəyə gətirən odur ki, müqəddəsləşdirilən təbiət hadisələrini insanlar allah səviyyəsinə qaldırır. Kainatın tamhüquqlu vətəndaşları hesab edir, onların böyük siyasi hüquqlara və siyasi təsir qüvvəsinə malik olduqlarına inanırdılar. Elə buna görə də Kosmik dövlətdə ümumi yığınjaq allahların müşavirəsi hesab edilirdi.

Yerdəki dövlətdə ölkənin idarəsində iştirak etməyən böyük insan qrupları mövjud idi. Qullar, uşaqlar, ola bilsin ki, qadınlar dövlət yığınjağında iştirak etmirdilər. Yalnız yetkin yaşa çatmış azad kişilər jəmiyyət işlərini müzakirə etmək üçün yığılırdılar, yalnız onlar əsl mənada vətəndaş hesab edilirdilər. Lakin insan

jəmiyyəti, qədim mənbələrə görə, nəhəng kosmik jəmiyyətin kiçik bir hissəsidir. Deməli, milli dövlət allahların Kosmik dövlətinin Yerdə iradəsini həyata keçirirdi.

Böyük allah Anu göyün allahı hesab edilirdi. İkinci allah Enlil tufan allahı idi. Yer kainatın görünən və ən əhəmiyyətli üçünjü hissəsi sayılırdı. Yer eyni zamanda həyat üçün zəruri olan suyun da mənbəyidir.

Anu hər bir hakimiyyətin mənbəyi və fəal başlanğıcıdır. O, jəmiyyət xaos və anarxiyadan çıxaran və mükəmməl bir tam halına gətirən yeganə qüvvədir; o, jəmiyyətdə mövjud olan qanunlara və adətlərə, fiziki dünyadakı təbii qanunlara, bir sözlə dünya nizamına tabe olmaq zərurətini aşılrayır və təmin edir.

Tufan allahı Elninin vəzifələri xeyli fərqlidir. Tufanın qüvvəsi qüdrət deməkdir. Bu qüvvə hakimiyyət üçün çox vacibdir. Kosmik dövlət öz iradəsini zor güjünə düşməyə qəbul etdirmək istəyəndə Enlil əsas fiquraya çevrilir.

Görünən Kainatın üçünjü ən əsas hissəsi olan Yer məhsuldarlıq, bərəkət deməkdir; o elə sirli, tükənməz qüvvəyə malikdir ki, hər il yaşayış üçün zəruri olan bitkiləri yenidən yaradır; o həmçinin içməli suyun, hətta dəniz suyunun mənbəyidir.

B.e.ə. bütün III minillik ərzində İkiçayarası kiçik siyasi vahid olan şəhər dövlətlərindən ibarət idi. Milli dövlət isə şəhər – dövlətlərdən fərqli olaraq əsas fəaliyyətini iqtisadi sahədən daha çox siyasi aləmdə göstərirdi. Dövlətin əsasən iki funksiyası vardır: ölkə daxilində qayda-qununu təmin etmək və Mesopotamiyanı xarici hüjumlardan qorumaq. Məsələn, kiçik şəhər dövləti olan Babildə otuz illik hakimiyyət sürdükdən sonra Hammurapinin bütün Jənubi İkiçayarasını özünə tabe etməsini mifologiya kosmik istilahlarla belə izah edir: Babilin şəhər allahı Marduk allahların yığınjağında Enlilin funksiyasını yerinə yetirmək tapşırığı alır. O da öz növbəsində insanlar arasında özünün nümayəndəsi olan Hammurapiyə uyğun tapşırıq verir. Deməli, Marduk Enlilin, Hammurapi isə Mardukun iradəsini həyata keçirir. Bu barədə Hammurapi özü də yazmışdır. Bununla o, öz hakimiyyətinin ilahi xarakter daşdığına göstərirdi. Belə anlayışlar b.e.ə. XVIII əsrdə Babilistanın məşhur siyasi-hüquqi abidəsi olan “Hammurapi qanunları”nda əks edilmişdir. Burada göstərilir ki, ədalət jəmiyyətin müxtəlif zümrələrinə mənsub olan adamlar – azad insanlar, başqa qəbilələrdən olan qullar (müharibədə əsir alınanlar və b.) və borjunu

ödəməyib qul olanlar (üç ildən artıq olmamaq şərtilə) arasında bərabərsizliyi nəzərdə tutur.

Mesopotamiya
(ikiçayarası):

Şəhər-dövlətlər (Şumerlər, Akkad, Aşşur, Babil, Xaldeya və s.)

Zəif, qeyri-sabit siyasi hakimiyyət

<p style="text-align: center;">«Hammurapi qanunları» (e.ə XVIII əsr)</p>	<p style="text-align: center;">Hakimiyyət və hüquq haqqında ilahi təlim (çar qanunları üçün bəraət)</p>	<p>Allahlar özləri seçdiyi vasitəçilərin – (hökmdar və ya peyğəmbərlərin) köməyi ilə hərəkət edir. Babilistan çarı Hammurapinin «göstərişləri», allahların (ilk növbədə Şamaş allahının) hökmünün həyata keçirilməsidir</p>
--	---	---

Sual 2. Qədim Çində siyasi-hüquqi fikir

Çcou imperiyasının böhranı (e.ə VIII-V əsrlər) Patriarxal-nəsil əlaqələrinin dağılması. Hakimiyyət uğrunda mübarizə.

«Səma» kultu (səma - ali şüuru, məqsədəuyğunluğu, ədaləti və xeyirxahlığı təjəssüm edir).

Çinə buddizmin (Mahayananın) təsiri (II əsr)

Alimlərin (kahin-məmurların) siyasi rolu

Kun-tzı (Konfutsi) (e.ə 551-479-ju illər)	Konfutsiçilik: a) «Lun-yuy» («Söhbətlər və kəlamlar») b) «Çun-tsyü» (qədim çin xronikası) j) «Linzi» (konfutsi normalarının kompendiumu, I-III əsrlər)	Siyasi-etik konsepsiya	Dövlət hakimiyyəti anlamında paternalizm. Qədimliyin ideallaşdırılması. «Adların düzəliş edilməsi» («çce-min») – hər kəsin öz statusu var (hüquqlar, vəzifələr, mürəjətlər). Hakimiyyətin həyata keçirilməsində xeyirxahlığa və aynələrə əməl olunmasına üstünlük verilir. Qanunlara nisbətən adətlərə üstünlük verilir. Zorakılıq pislənir
---	---	------------------------	---

Qun-sun Yan (Şan Yan) (e.ə 390-338-ji illər)	Legizm («fa-tzya») «Şan tzyun şu» («Şan vilayəti rəhbərinin kitabı»)	Siyasi-hüquqi konsepsiya (pozitivizm və siyasi pragmatizm tərzində)	«Fa» prinsipi: qanun-xalq üçündür. Sərt jəzalar sistemi. İdarəçiliyin «sirli sənəti». Konfutsiçiliyin tənqidi
--	--	---	---

Mo-tzı (e.ə 479-400-ju illər)	Moizm	Siyasi-hüquqi konsepsiya	Bütün insanların bərabərliyi. Dövlətin yaranmasının müqavilə konsepsiyası. Jəmiyyətdəki qarışıqlığın səbəbi kasıbçılıqdır.
----------------------------------	-------	--------------------------	--

Qədim Çində siyasi-hüquqi fikir tarixində Konfutsinin (e.ə. 551-479) təlimi mühüm rol oynamışdır. Onun baxışları “Düşüncələr və aforizmlər” kitabında öz əksini tapmışdır. Bu kitabda Konfutsinin siyasi fikirləri ölümündən sonra şagirdləri tərəfindən toplanılmışdır. “Müsahibələr və mülahizələr” kitabı isə Konfutsinin öz şagirdləri və ardıjılları ilə müsahibələrinin yazılı qeydləridir. O, ölkəni idarə etmək prinsipləri, hakimin, əyanlar və xalqın qarşılıqı münasibətləri, insanpərvərlik haqqında ilk etik-siyasi təlim yaratmışdır. İki min ildən artıq bir dövr ərzində bu təlim

(konfutsiçilik) Çinin mənəvi mədəniyyəti, siyasi həyatı və ijtimai quruluşuna böyük təsir göstərmişdir.

Ənənəvi baxışlara əsaslanaraq, Konfutsi dövlətin patriarxal-paternalist konspesiyasını inkişaf etdirir. O, göstərir ki, dövlət böyük ailədir. Onun fikrinə imperatorun hakimiyyəti atanın hakimiyyəti kimi ifadə edilir. Belə ki, ailə münasibətlərində olduğu kimi sosial-siyasi iyerarxiya (idarə etmək üsulu) insanların bərabərsizliyi prinsipi ilə təşkil olunur, yəni “sadə adamlar”, “aşağı”, “kiçik adamlar”, “yaxşı”, “alim”, “böyük adamlara” tabe olmalıdırlar.

Konfutsi idarəetmənin zorakılıq yollarını kəskin tənqid edərək, məmurları idarəedənləri tabeliyində olan adamlarla qarşılıqlı münasibətlərdə səmimi, xeyirxah olmağa çağırırdı. O, əhalinin varlı və kasıb zümrələrə bölünməsinin əleyhinə çıxır və müharibəni kəskin tənqid edirdi.

Konfutsinin fikrinə dövlətə müdrik adamlar rəhbərlik etməlidir və bu müdriklər öz şəxsi nümunələri əsasında ona tabe olanları tərbiyə etməlidir. Onun fikrinə idarəetmək həm “islah etmək”, həm də hər kəsin öz yerini düzgün müəyyənləşdirmək deməkdir. Konfutsi yazır ki, “haradakı, hökmdar hökmdardır, təbə təbədir, haradakı, ata atadır, oğul oğuldur, deməli orada qayda-qanun, əmin-amanlıq var”. O həm də qeyd edirdi ki, imkan daxilində hər bir şəxs oxumalı, öyrənməli və əxalqi jəhətdən təkmilləşməlidir. Hakim xalqı tərbiyə etməyə və öyrətməyə, başqalarından öyrənməyə çağırmağa borjlıdur. Konfutsinin fikrinə “bütün adamlar öz təbiətləri etibarilə bir-birinə yaxındır, lakin tərbiyə nəticəsində bir-birindən fərqli formalaşırlar”, “yenini dərk etmək üçün köhnəni öyrənmək zəruridir”, “düşünjəsiz təlim əhəmiyyətsizdir, düşünjə təlimsiz boş şeydir” və s.

Lu knyazlığında şəhər hakimi vəzifəsində işləmiş və rəvayətə görə üç mindən artıq şagirdi olan Konfutsinin diqqət mərkəzində həmişə insan, onun ailə və jəmiyyətdəki mövqeyi dururdu. Onun adamlardan ən çox tələb etdiyi keyfiyyət humanizmdir. Konfutsiyə görə humanizm bütün yaxşı jəhətlərin məjmusudur. O, deyirdi ki, oğulun ataya hörməti, qardaşın qardaşa məhəbbəti “humanizmin köküdür”, oğullar ataya qulaq asmalı, valideynlər və övladları ilə iltifatlı olmalıdır.

Konfutsinin etik-siyasi təlimində ən mühüm anlayış “insanpərvər”likdir. O, deyirdi ki, “insanpərvərlik” yaş və rütbəyə böyüklərə ehtiram və hörmət, hökmdara sədaqət və s. əsasında adamların etik və sosial münasibətlərinin məjmusudur.

Konfutsiyə görə hökmdarların vəzifəsi adamları qorxutmaq deyil, onları şüurlu surətdə mənəvi təmizliyə sövq etməkdir. Bu fikir o dövrlərdə çox böyük mütərəqqi rol oynamışdır. Çünki həmin fikir o dövrün hakimlərinin amansızlığına qarşı çevrilmişdir. Buradan aydın olur ki, Konfutsi ümumən mövjud qayda-qanunun dəyişməzliyini təsdiq edib, uzaq keçmişin sosial münasibətlərini ideallaşdırmışdır. Nəticədə, bu ideologiya hakim təbəqələrin mənafeyinə xidmət etdiyinə görə miladdan əvvəl II əsrdə xan sülaləsinin hökmdarları onu dövlət ideologiyasına çevirmişlər.

Konfutsinin ijtimai qayda haqqında ideyaları

Sosial-siyasi ideal:

«Qoy ata-ata olsun, oğul-oğul, hökmdar-hökmdar olsun, məmur-məmur olsun», yəni qoy bu dünyada hər şey öz yerində dursun, onda hər kəs öz hüquq və vəzifələrini biləcək və görməli işini yerinə yetirəcək

Sosial struktur:

- I. Yuxarılar (düşünən və idarə edənlər)
- II. Aşağılar (zəhmət çəkən və tabe olanlar)

Bölgü meyarı –

nəsil-nəjabət və yaxud sərvət yox, yalnız biliklər və xeyirxahlıq

İdarəçiliyin əsas məqsədi:

-xalqın maraqlarıdır.

(I yerdə xalq, II yerdə allahlar və yalnız III yerdə hökmdar

Belə jəmiyyətin təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsipləri:

1. Ailə-klan korporasiyası – «Yuxarılar» və «aşağılar» arasında birliyi qoruyan mexanizmdir
2. Kiçiyin (tabe olanın) sözsüz böyüyə tabe olması
3. Ümuminin (sosial, klan, ailə) şəxsi üzərində prioriteti (üstünlüyü)

4. Ulubabalar və valideynlərin kultu («syao»)
5. Tarixə pərəstiş, məs, «adlara düzəliş edilməsi («jcen min»)
6. «Yuxarıların» mənəvi nüfuzuna arxalanma və adət-ənənələrə hörmət
İjtimai və ailə həyatında çoxsaylı ayin və mərasim

Konfutsiyə görə siyasi etika

Hökmdarın borju _

«beş müsbət keyfiyyətə əməl edib, dörd mənfi keyfiyyətdən uzaq olmaq» (çünki hökmdarın sərvəti və hərbi güjünə nisbətən mənəviyyəti xalq tərəfindən daha yüksək qiymətləndirilir

Hökmdarın müsbət keyfiyyətləri:

- 1) «Xərjləmədən firavan yaşayır» («öz xeyrindən irəli gələrək, xalqa fayda verən vaxt»)
- 2) «Narazılıq yaratmadan işə jəlb edir»
- 3) «Tamahkar olmadan istəklərə malikdir» («insanilik arzu edib onu əldə edəndə»)
- 4) «Razıdır, lakin bununla fəxr etmir» («onun üçün nə güclü, nə zəif, nə kiçik, nə də böyük işlər gözündə olmayaraq, hər kəsə və hər şeyə eyni hörmətlə yanaşanda»)
- 5) «Təsiredijidir, lakin qəzəbli deyil» («O papağını geyinib, paltarının yaxasını düzəldəndə, onun nəzəri heysiyyətli olanda və onun inandırıcı simasını görərkən insanlar hörmət hiss edəcəklər»)

Hökmdarın mənfi keyfiyyətləri:

- 1) «İnsanları düz yola gətirmədən edam etmək – qeyri-insanidir»
- 2) «Qabaqjadan xəbərdar etməyərək nəyinsə ijasını tələb etmək – tələskənlikdir»
- 3) «Göstərişlərdə lənglik və onların təjili ijasında tələbkarlıq – zərərlidir»
- 4) İnsanlara nəyisə verərkən simijlik göstərmək (yəni, verilən əşya ilə ayrılmamaq istəyi) – belə hərəkət hökmdara yox, məmura xas olan xırdaçılıqdır

Konfutsinin yaratdığı patriarxal-patrenalist konsepsiyaya görə, dövlət böyük bir ailəni xatırladır, onun idarə olunması isə aristokratik prinsiplərə əsaslanır.

Qədim Çində siyasi fikir sonradan Laosı, Mosı, legistrlər və b. tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Konfutsini tənqid edən, eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə xalqın mənafeyini qoruyan Daosizmin (Qədim Çin fəlsəfəsinin kortəbii materialist xarakterli əsas istiqamətlərindən biri) banisi Lao-Tsıdır (e.ə.VI əsr). Daosizmə görə hər jür qeyri təbii addımlar (mədəniyyət və idarəetmə sahəsində süni, insani hərəkətlər və s.) həqiqətdən kənarlaşmadır və yalan yoldur. Onlar siyasi hadisələrə bütövlükdə təbiinin təsirini əsas götürürlər. Daosizm müharibəni, gücü, ordunu inkar edir və insanlara passivlik aşılayır.

Daosizm ilə Konfutsinin fəlsəfi-siyasi görüşləri bir-birinin əksinədir. Daosizm hər yerdə və hər şeydə təbiiliyi, təbii qanunları əsas götürür. Lao-Tsı və onun böyük ardıjıllarına görə insanların borju həmin təbii qanunları dərk edib onların ardınca getməkdir. Ziddiyyətlərin qırılmaz bağlılığı Daosizmin əsas prinsipərindən biridir. Lao Tsıya görə xeyirxah olmasa şər, çirkinlik olmasa gözəllik, alçaqlıq olmasa yüksəklik yoxdur. Onun fikrinə ziddiyyətlər bir-birinə “qayıdır” və ya çevrilir. O iddia edirdi ki, dövlətin başçısı müdrik adam olmalıdır. Çünki müdrik hökmdar humanist olub xalqın təbii həyatını pozmur, dövləti düzgün idarə edən, daim fəaliyyətdə olan qanunların ijasına nəzarət edir.

Daosizm öz təlimlərini jəmiyyət hadisələrinə də şamil etməyə çalışmışdır. Lao-Tsı göstərirdi ki, xalqın həyatında bədbəxtlik təbii qanunun pozulmasıdır. O, belə hesab edirdi ki, bu qanuna müvafiq nətiyə etibarilə ədalət zəfər çalır. Belə ki, indi zəif olan müəyyən dövrdə güjlənir və üzərindəki zorakılığı aradan qaldırır. Lao-Tsının fikrinə insan inkişafın təbii gedişinə qarışmamalıdır. Kim inkişafın təbii gedişinə qarışırsa, onu özünün şəxsi mənafeyinə tabe etmək istəyirsə, o, mütləq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır.

Lao-Tsı dövlət başçısının adilliyindən, idarəetmə qabiliyyətindən və yüksək keyfiyyətlərindən bəhs edərək demişdir: “Kim adamları tanıyarsa-arifdir, özünü tanıyarsa-ağıllıdır, adamlara qalib gəlersə-güjlüdür, özünə qalib gəlersə-qüdrətlidir, biliyi çoxsa-dövlətlidir, inadkarsa-iradəsi var, təbiətini dəyişmərsə-uzunömürlüdür, ölüb unudulmayıbsa-ölməzdir”.

Daosizmin ilk nümayəndələrindən və Konfutsinin qatı əleyhidrlərindən biri də Yan Çcu (e.ə.440-300) olmuşdur. Öz adını daşıyan məşhur traktatın müəllifi olan Yan Çcu mənəvi kamilliyə jan atmağı belə rədd edirdi. Onun fikrinə, bu, insanı həyat sevinjlərindən məhrum edir. İnsanın öz hisslərinin ardınca gedib qəlbinin çağırışına qulaq asması təbiətin qanunları ilə həmahəng olduğu üçün həm də ən ali mənəviyyatdır. Fövqəlbəşər qüvvələri rədd edən Yan Çcu hələ o dövrdə şəxsiyyət azadlığını tələb etmişdir. O, həm yoxsulluğun, həm də həddən artıq varlanmanın əleyhinə çıxırdı. Onun fikrinə insan həyata sevinməli, qayğılarla özünü üzüməməlidir. Belə olanda nə yoxsullaşmaq olar, nə də varlanmaq.

Qədim Çində fəlsəfi, ijtimai-siyasi fikrin inkişafında Daosizmin banilərindən biri olan Çcuan-Tszının (e.ə. 269-286) da böyük rolu olmuşdur. Azad fikirli filosof kimi çox böyük şöhrət qazanıb “dərin dərrəkəli” ləqəbini almış, sadə və təvazökar olmuş, əyalət hakiminin məsləhətçisi vəzifəsindən imtina etmiş Çcuan Tszı insanın bütün ləyaqətini, həyatının bütün dəyərini onun təbiətlə həmahəng olmasında görürdü. Bu mənada təbiiliyi və təbiəti korlayan hər jür dövlət hakimiyyətinin, əleyhinə çıxır. Çcuan Tszı həm də insan fəaliyyətini məhdudlaşdıran hər bir qayda-qanuna qarşı çıxırdı.

Qədim Çində daha ardıcıl, fəal və xalqın mənafeyini ifadə edən təlim Mo-Tszının (e.ə.479) təlimi idi (moizm). Bu təlim bütün insanların təbii bərabərliyi prinsiplərindən irəli gələrək Konfutsiyə qarşı mübarizədə formalaşmış və dövlətin meydana gəlməsinin “müqavilə konsepsiyası”nı əsalandırırdı. Bu konsepsiyanın əsasında isə ali hakimiyyətin xalqa məxsus olduğu ideyası durur. Mo-Tszının ideyalarına görə aqillik və müdriklik idarəetmənin əsasını təşkil etməlidir. O, qeyd edir ki, hakimiyyətdə nəinki güjdən, həm də insanlara mənəvi təsir formalarından da istifadə olunmalıdır.

Dövlətin müqavilə konsepsiyası nədir?

Mo-Tszının ideyalarına görə antik dövrdə, ibtidai jəmiyyətdə idarəetmə olmyıb, o dövrdəki insanlar arasındakı qayda-qanun, münasibətlər vəhşi heyvanlar arasındakı münasibətlərdən fərqlənmirdi. Nəhayət, bütün xaosların səbəbinin

idarəetmənin və başçının olmaması müəyyən edildikdən sonra insanlar özlərinə ağıllı adamları rəhbər-başçı seçməyə başlamışlar.

Mo-Tszı təlimində dövlətin idarə edilməsi prosesində xalqın mənafeyinin nəzərə alınması zəruriliyi və tələbi mühüm yer tutur. Mo-Tszının tərəfdarları hətta Konfutsinin təlimini jiddi tənqid edərək göstərirdilər ki, onların geniş təlimi dünya ölkələri üçün ümumi qayda ola bilməz. Mo-Tszın təliminin tərəfdarları isə ölkənin ədalətlə idarə edilməsi barədə düşünmüşlər, lakin sadə insanlara heç jür kömək edə bilmirdilər. Mo-Tszının təliminə görə idarəetmədə bütün qayda-qanunsuzluğun kökü, əsas səbəbi yoxsulluq, kasıbçılıqdır.

Mo-Tszı və həm də onun şagirdlərinin əksəriyyəti öz sosial məşələrinə görə zəhmətkeş xalqa yaxın idilər. Bunlar üçün hadisələrə qiymət verərkən meyar kütlənin mənafeyi idi. Onlar aristokratiyanı tənqid edir və həddən artıq firavan yaşamağın əleyhinə çıxış edirdilər. Bilavasitə əməkdə iştirak etməməyi və başqasının əməyini mənimsəməklə yaşamağı ədalətsiz sayırdılar. Mo-Tszı Konfutsinin insanları “aljenablara” və “aşağılara” bölməsi və bunların hər biri üçün müxtəlif davranış normalarının olmasını qəbul etməsi əleyhinə çıxırdı.

Mo-Tszı Konfutsinin sosial təbəqələrin toxunulmazlığı ideyasını da tənqid etmiş, dünyadakı bədbəxtlik və qanunsuzluğun mövjudluğunu qarşılıqlı məhəbbətin olmaması ilə bağlamışdır. Mo-Tszıya görə hakimiyyət və xalq “baxışlar eyniliyini” gözləyərək ümumi mənafe qayğısına qalmalıdır. O, həqiqətin dərk olunmasında üç amilin zəruri olduğunu qeyd edirdi: keçmiş nəslin təjribəsi, xalqın rəyi və ölkənin idarə olunmasında biliklərin praktiki tətbiqi.

Qədim Çində siyasi fikrin əsas ideyalarından biri də e.ə.IV əsrdə “Şan vilayəti hökmdarının kitabı”nda əks olunur. Burada qanunlara əsaslanaraq, jiddi jəzalandırılmağa yönəldilən idarəetmə sistemi əsaslandırılmışdır. Kitabda irəli sürülən ideyalara görə dövlət hakimiyyəti və əhali arasında qarşılıqlı münasibətlər çox jiddi intizama və dəmir kimi möhkəm qanunlara əsaslanmalıdır. Bu kitabda qeyd edilir ki, əgər xalq hakimiyyətdən güjlü olarsa, onda dövlət zəifdir, əgər hakimiyyət xalqdan güjlüdürsə, onda ordu qüdrətlidir. Kitabda irəli sürülən

idarəetmə konsepsiyası xalqa düşmənçilik münasibəti bəsləyirdi. Lakin bütün bu siyasi ideyalar Qədim Çində dövlətin inkişafına xeyli təsir göstərmişdi.

Sual 3. Qədim Hindistanda siyasi-hüquqi fikrin inkişafı.

Hindistan:

E.ə 2-ci minilliyin birinci yarısında hind-avropa tayfalarının (arilər və s.) basqını.

Hind jəmiyyətində kasta strukturunun yaranması (e.ə xvi-x əsrlər); Əsas kasta və ya varnalar:

Brahmanlar – kşatrilər – vaysilər – şudralar.

Manu qanunlarının yaranması (e.ə 1115-1077-ji illərdə)

E.ə 900-500-ji illərdə müxtəlif kult sistemlərinin formalaşması: adi xalq, kahinlər, aristokratlar, zahidlər və s. üçün.

Din və pak həyatın dili olan – sanskrit tətbiq olunur.

Hind yazılı ədəbiyyatının ən qədim abidəsi Ved adlanır. Bu topluda (b.e.ə. I minilliyin ortası) dünya, insan, onun əxlaqı, dünyagörüşü haqqında ilk məlumatlar verilir. Vedlər min illər boyu hind mədəniyyətinin əsası, yüz milyonlarla hindli üçün müdriklik rəmzi olmuşdur

Vedlər dörd topludan ibarətdir: 1) “Riqveda” (himnlər toplusu); 2) “Samaveda” (mahnılar toplusu); 3) “Yajurveda” (qurban vermək qaydaları); 4) “Atharvaveda” (sehrləmə toplusu).

Bu topluların da hər biri bir neçə qatdan ibarətdir. Bu qatların ikisi daha mühüm hesab edilir: mantrlar və brahmanar. Mantrlar (“ruhun alətləri”) – həm himn, həm qayda, həm də sehrləmə deməkdir. Brahmanlar – dini mərasim haqqında təlimat və mifoloci sücetləri özündə birləşdirən mətnlər idi. Sonralar brahmandan upanişad mətnləri də yaradıldı.

Bu göstərilən qatlar ənənəvi olaraq hind jəmiyyətinin ali zümrələrinin keçdiyi həyat yolunun dörd mərhələsi ilə əlaqələndirilir: 1) təhsil; 2) keçmiş şagird bu mərhələdə evlənir və ailə başçısı olur; 3) bu dövrdə (adətən nəvəsi olandan sonra) o, evini tərk edib meşəyə çəkilir; 4) nəhayət meşədə yaşayaraq tənha tərki-dünya

(asket) həyat keçirən insana çevrilir. Beləliklə, müxtəlif Ved qayda-qanunları insana fəal ijtimai fəaliyyətə neyə başlamağı, həm də ömür yolunun axırında fəal həyatdan neyə uzaqlaşmağı öyrədir.

Qədim Hind fəlsəfəsi, sosial-siyasi fikrinin Vedlərdən başqa mənbələri kimi jaynizmi, buddizmi, induizmi göstərmək olar.

Vedlərin əsas toplularından biri olan “Riqvedada ” əxlaq və qanun məsələlərindən xüsusi bəhs edilir. Burada Rita adlanan konsepsiyaya böyük əhəmiyyət verilir. Rita bütün dünyaya nüfuz edən elə qanundur ki, bütün allahlar və insanlar ona tabe olmalıdırlar. Əgər dünyada qanun varsa, o ifadə olunmalıdır, özünü göstərməlidir. Əgər bu qanunun fəaliyyəti hansı səbəbə görə bu dünyada görünmürsə, onun nəticələri özünü başqa yerdə biruzə verməlidir. Harada qanun mövjuddursa orada intizamsızlıq və ədalətsizlik müvəqqəti və xüsusi xarakter daşıyır. Şərin təntənəsi mütləq deyil, xeyirin müvəqqətiyyətsizliyi heç kimi bədbinləşdirməməlidir.

Vedlərin əsas qatlarından biri olan brahmanlar elə mərasim toplusudur ki, kahinlər mürəkkəb dini qurban ayinlərini icra edərkən ona əsaslanırdı. Brahmanlarda deyilir ki, insanın allahlar, başqa insanlar və heyvanlar qarşısında xüsusi borju və vəzifələri var. Vəzifələr aşağıdakılara münasibətlərə görə qruplaşdırılır: 1) allahlara; 2) peyğəmbərlərə; 3) sələflərə (ulu babalara); 4) insanlara; 5) başqa aşağı janlı məxluqlara. Öz borjunu yerinə yetirən yaxşı adamdır. Həyat vəzifə və məsuliyyət deməkdir.

Sonralar brahmanlar əsasında yaranan mətnlərdən ən çox yayılan upanişaddır. Bu təlimə görə vəzifə (borj) ən yüksək təkmilləşməyə çatmaq üçün vasitədir. Özünü ali mərhəmət dərəcəsinə çatdırmaq bütün sahələrdə əsl insan kimi yaşamaq deməkdir. Bu ideala o vaxt nail olmaq olar ki, insan fərd məhdudluğunu aradan götürsün və özünü ümumi ilə tam halında eyniləşdirsün. Xilas olmaq ruhun boy atması yoludur.

Ağıllı həyat ümumiyyə xidmət etməkdir. Ağıl bizə deyir ki, fərdin özünün heç bir şəxsi mənafeyi olmamalıdır. O, yaddan çıxarmamalıdır ki, ümuminin bir zərrəsidir. Yaxşı adam odur ki, öz şəxsi məqsədini ijtimai məqsədə tabe edir.

Upanişadın bütün təlimi insanlar arasında ayrı-seçkiliyi aradan götürməyə, müxtəlif zümrələr arasındakı düşmənçiliyi yumşaltmağa yönəldilib. Ölməzliyin ən ali təzahürü allahla birləşməkdir. Tərəqqi allahla birləşmək üçün tükənməz jəhddir.

Brahmanizm

«Brahmanlar» (nəsr şəklində dini kitablar – Vedlər üçün şərhlər, e.ə X-VII əsrlərdə tərtib edilib)

Ruhani hakimiyyət (brahmanındır»), dünyəvi hakimiyyət kralın (Raj») və ya hərbi rəhbərlərindir («Kşatri»). Qurban vermə və uzunömürlülük (ölümsüzlük) arasında əlaqə

Buddizm:

a) «Tripitaka» (b.e əvvəlində yazılıb)

b) «Jammapada» («Qanunun əsası» e.ə IV-III əsrlər)

Dini-fəlsəfi doktrina (I-II əsrlər arasında buddizm Mahayana və Himayanaya bölündü

Həyat – istək və ehtiraslardan törənən əzabdır. Varna və kastalardan asılı olmayaraq insanların bərabərliyi

«Sanqxa»-buddistlərin təşkilatı (ijması)

B.e.ə. VI-V əsrlərdə buddizm dini meydana gəlir. Buddizmin yaradıcısı Sadxartxa Qautama olmuşdur. Budda adı ona sonralar verilib (Budda sanskritjə – açıq, aydın, ali həqiqətə çatan deməkdir). Budda təliminin əsasını əzab-əziyyətdən xilas olmaq yolu təşkil edir. Yeddi il tərki- dünya (asketik) həyat tərzi keçirəndən sonra Budda belə nəticəyə gəldi ki, öz qüvvəsini itirmiş adam əsl həqiqət yoluna çıxma bilməz. Jəhd göstərmək, fəaliyyətə keçmək lazımdır. İnsan öz nəfsinin hakimi olmalı, onu pis yoldan çəkəndirməlidir. Şər ilə fəal mübarizə aparmaq lazımdır.

Budda kasta (silk) quruluşunun əleyhinə çıxmır. Qoy dövlət və jəmiyyət neçə var elə də yaşasın. Onsuz da dindar monax dünyəvi həyatdan uzaqdır və onun işlərində iştirak etmir. Budda üçün kastanın heç bir əhəmiyyəti yoxdur, çünki bu dünyanın işləri onu az maraqlandırır.

Budda təliminə görə əxlaqi həyatın əsasını aşağıdakılar təşkil edir: dana (şəfqət), virya (ruhi qüvvə), şila (əxlaq), kşanti (səbr), dxyana (düşünjə), pradonya

(rahatlıq, xoşbəxtlik). Tərki-dünyalıq (asketizm) və yoxsulluq buddizmdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Asketizm xoşbəxtliyə aparan yoldur. “İnsan o vaxt əsl mənada azad olur ki, onun ruhunu xariji aləmə, təbiətə bağlayan bütün zənjirləri, buxovları atır; əgər o bağlardan xarij olursa, onda özünü azad hiss edir”.

Buddanın dediyinə görə bütün dünyanı ilahi həqiqət idarə edir və onun özü həmin həqiqəti ifadə edir. “Mən bu dünyanın hökmdarıyam, anjaq başqa hökmdarlardan fərqlənirəm, çünki mən həqiqətə çatmış hökmdaram, həqiqət isə həmişə həyatda şeylərin nizamını dəyişdirməyə qadirdir.

Budda öyrədirdi ki, əgər insan pis əməllərinə görə peşman olursa, xeyiri adama çevrilə bilər. O, deyirdi: “Əgər insan öz əməllərinə görə peşman olursa, o, başa düşür ki, xeyirxah iş görüb və buna görə peşiman olmağa ehtiyaj yoxdur, onda o, sevinj və məmnunluqla anlayır ki, onun işi başqalarına xeyir gətirəjək”.

Budda təliminə görə insanlar ölümdən və jəza almaqdan qorxur. Ona görə insana başa salmaq lazımdır ki, başqasını öldürməyə və jəzalandırmağa jan atmasın. O deyirdi: “Bütün insanlar ölümdən qorxur, ona görə də onları nə öldürməyə təhrik etmək, nə də öldürmək olar. Bütün insanlar istisnasız olaraq jəzalandırmaqdan qorxurlar; ona görə onları nə öldürmək, nə də jəzalandırmaq olmaz; özünü onların yerində hesab et”. “Öz xoşbəxtliyi üçün başqalarını öldürən, jəza verən şəxs, öləndən sonra xoşbəxtliyə, firavanlığa çata bilməyək”.

Yalnız fərdi yolla xilas olmaq istiqamətində nirvanaya nail olmağı göstərən buddizm real həyata, sosial-siyasi məsələlərə az fikir verirdi.

Buddizm və çaynizm hər hansı bir əqli başlanğıcın olmasını rədd edir, ilahiləşdirilən müqəddəslərə hörmət edir, ruhanilərin evlənməsini vəzib hesab edir, heyvanları öldürməyi günah sayır. Bu sistemlər Vedlərə qarşı biganədir.

Jaynizm

Jayn (jainizm tərəfdarı) özünə 5 əsas and verir: janlılara zərər verməmək; oğurlamamaq, əxlaqsızlıq etməmək, səmimi olmaq; bütün dünyəvi maraqlardan imtina etmək

Caynizm əsasən əxlaq məsələlərindən bəhs edir, insanları pis əməllərdən azad etməyə çalışır. Əxlaq insanı yaxşılığa doğru dəyişmək, yəni karma yaranmasına mane olmaq üçün zəruridir. Karma (sankritjə – hərəkət, vəzifə, borj deməkdir) törədilən əməllərə, fikirlərə, jəhdlərə görə ümumi jəza qanunudur. Bu ruhun bir janlının bədənindən başqasının bədəninə keçməsi və janlının gələjək taleyi üçün lazımdır. Karma gələjəyə ümid, keçmişə tabe olmaq deməkdir.

Caynizmə görə xeyirxahlıq beş keyfiyyətdən ibarətdir: 1) ziyankar olmamaq və yaxud axinsa; 2) şəfqətli olmaq, yalan danışmamaq; 3) təmiz, doğru olmaq, məsələn, oğurluq etməmək; 4) şöhrətə jan atmamaq; 5) bütün dünyəvi maraqlardan imtina etmək.

Hindistanda yaşayan müxtəlif etnik qrupların mədəniyyətlərinin uzun tarixi təkamüldən sonra tədrijən birləşməsi induizmin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu dini təlim daha çox vedizm, xüsusən brahmanizm ideyalarının bilavasitə təsiri nəticəsində yaranmışdır. İnduizm insanın hüquq və vəzifələrini anadan olandan öləne qədər öz tələblərinə uyğun olaraq nizamlayır.

Kasta sistemi haqqında İnduizmin təlimi

Kasta-

Sosial təşkilat və normativ institutdur: öz kastasına mənsubiyyət hindli üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir (ərəzi mənsubiyyəti və ya siyasi baxışlara nisbətə)

Kastadaxili həyat:

- * hər kasta üçün spesifik olan çoxsaylı vəzifə və qadağalara əməl olunması
- * kastanın qayda və adətlərinin total xarakteri -zahiri görünüşündən başlayaraq (paltar, üzqırıma) ayinlərə qədər (ölülərin və onların dul qalmış arvadlarının yandırılması və. s)

* kasta «paklığına» mərasimlə əməl olunması, aşağı kasta üzvü tərəfindən murdarlıq edilməsindən qorxunun aşılınması

Kastaxarici həyat:

- * ali kasta aşağı kasta üzərində üstünlük və imtiyazlara malikdir
- * müəyyən vaxt ərzində yadlar öz kastasını təşkil edə bilər (adətən təsərrüfat ixtisası ilə əlaqədar)

* bəzi ümumkasta qaydaları (məs, «sənətkarın əli həmişə təmizdir»)

* insanın bu və ya digər kastaya mənsubiyyəti məntiqlə onun ruhunun keçmiş həyatından çıxarılır

Kasta məsuliyyətinin formaları (ölçüləri):

* adi (bəzən-sərt) jəzalar

* əzablı «paklaşdırma» ayinləri

* kastadan uzaqlaşdırma (insan jəmiyyətdən və hər hansı qanundan kənar qalır: onun qızı ilə heç kəşevlənməyəcək, onu heç kəs öz kastasına qəbul etməyəcək, digər kasta üzvləri ilə birlikdə o qidalana bilməz və s.) .

Təxminən b.e.ə. II əsrdə yuxarıda göstərilən mənbələr əsasında “Manu qanunları” adlanan siyasi-hüquqi abidə yazılı şəkildə formalaşır. Burada jəmiyyətin silklərə bölünməsi, onların bərabərsizliyi və s. haqqında Ved və upanişadın müvafiq təlimləri bir daha təkrar və təqdir edilir.

“Manu qanunları”nda hökmdara ən yüksək, ilahi status verilsə də o, brahmanlara hörmət etməli, onların tələblərinə əməl etməli, onların rəhbərliyi altında Vedləri və “idarəetmə sənətini” öyrənməlidirlər.

“Manu qanunları” Qədim Hind siyasi fikrinin axırınjı xronoloji qaynağıdır. Bu qanun toplusunun müəllifi insanların mifoloji əjdadı Manu hesab edilir. İki min ilə qədər bu qanunlar fəaliyyətdə olan işlək qanunlar olub. Onlar dindar hindlinin bütün həyatını tənzimləyir, ona lazım olan əsas qaydaları göstərir. “Manu qanunları”nda insan həyatının mərhələləri, nikah, saflaşma qaydaları, qidalanma üsulları, tövbə etmək və s. haqqında fikirlər var. Lakin burada hüquq haqqında ümumiyyətlə jəmiyyət, insan və onun davranışı haqqında məlumatlar göstərilir.

Öləndən sonra ruhun başqa bədənə keçməsi ideyasından istifadə edən “Manu qanunları” yer üzündəki çoxsaylı jəzalarla yanaşı, dharmaya əməl etməyənlər üçün öləndən sonra veriləcək jəzaarın da adını göstərir.

Çanakya təlimi

«Arthaşāstra»

(«Siyasət haqqında elm»)

Mokşa» (ruhun xilasası), «dharma» (xeyirxahlıq, qayda) və «kama» (həzz) ilə bərabər «artha» praktiki fayda prinsipi də elan edilir (tək təsərrüfatda yox, həm də siyasətdə)

Siyasətin məqsədi: sülh və əməkdir (əks halda-tənəzzül və durğunluq olar). Buna 6 siyasət metodu aparır (sülh, müharibə, gözləmə mövqeyi, hücum, müdafiə axtarışı, «ikili siyasət»)

Hökmdarın hakimiyyəti güclü, ədalətli, şüurlu olmalı və tabeçilikdə olanlarda intizamı tərbiyələndirməlidir